

Nenad Cambi

GLAVA EURIPIDA IZ SOLINA

Prigodom arheoloških istraživanja sjevernih gradskih zidina antičke Salone kod tzv. Porta Capraria, uskih vratiju do kojih je vodila ulica od kompleksa katedrale, a zatim od tih vratiju sjeverno do nekropole na Manastirinama, pronađena je 1967/68. jedna antička glava prilično velikih dimenzija (visina 0,42, širina kod jagodičnih kostiju 0,18, visina lica 0,32).¹⁾ Glava je prikazivala starijeg muškarca s dugom kosom koja prekriva uši i pada u dugim kovrčama sve do vrata, te s gustom širokom bradom. Na čelu su pramenovi uski, a na sredini se zavijaju prema vani, a zatim ponovno okreću prema unutra i tako tvore oblik kliješta. Čelo je snažno i visoko s naglašenim supraorbitalnim kostima (iznad obrva), a na sredini se uočavaju dvije vodoravne bore. Oči su razmjerno krupne s istaknutim jabučicama. Gornji kapak je naznačen, ali, čini se da nisu prikazane u očima zjenice i šarenica. Jagodične kosti su snažne i istaknute. Nos je bio dug, ali je, na žalost, otučen. Lice pokriva gusta i široka brada koja pada i po vratu, a na vrhu se razdvajaju dva zasebna pramena. Ispod brkova vidi se samo donja usna.

Glava je rađena sigurnom rukom, ali dosta sumarno, širokim potezima. Izgleda kao da na čitavoj površini nedostaje zadnja ruka, a poliranje je sasvim ispušteno. Na lijevoj strani lica i u kosi zapažaju se rupe u kamenu od organizama koji su ostavili svoje tragove još u doba formiranja stijene. Sve to daje naslutiti da glava po svoj prilici nije bila uopće dovršena, jer bi nam došla sigurno u znatno doradenijem stanju, a rupe bi bile popunjene i površina izglaćana. S obzirom pak da je bila pronađena među materijalom koji se očito srušio sa zidina, treba pretpostaviti da je bila ugrađena u zidine kao odbačeni, neuspjeli primjerak, iako na njemu nema maltera, što, međutim, ne znači mnogo budući da je mogla biti ubačena u popunu zida između dvije obloge, gdje je malter nije morao ni dodirnuti. Drugačije je nemoguće protumačiti kako to da se našla u šutu koji potječe s gradskih zidina. Na takvom mjestu nema nekog logičkog razloga zbog kojega bi se tu mogla naći jedna takva skulptura.

Euripidova glava u Solinu

Usprkos slabom stanju sačuvanosti, kao i nedovršenosti, ova je glava ipak vrlo zanimljiva te zaslužuje da joj se posveti posebna pažnja. Individualne crte lica ukazuju da se radi o portretu, a ne o liku božanstva. Po svom općem izgledu očito je da spada u kategoriju antičkih portreta filozofa, pjesnika ili govornika koja je bila toliko popularna u antici. Mišljenja sam da je kipar namjeravao prikazati Euripida Rieti tipa.²⁾ Čini mi se da na taj tip ukazuju opći izgled portreta, zatim detalji kose i brade, starost i intelektualni izgled, a prije svega kosa i raspored pramenova na čelu. Komparacija naše glave s replikama atenskog tragika Rieti tipa pokazuje niz podudarnosti kako u općem formuliranju strukture glave, tako i u naznakama detalja. Pri tome, naravno, treba ipak imati u vidu nedovršenost salonitanske glave i tome pripisati neke nedostatke i razlike. Podudarnosti se zapažaju u obliku mase valovite kose koja prekriva uši sve do vrata, zatim širokoj i gustoj bradi koja se razdvaja na

sredini u dva zasebna pramena. Ipak valja istaknuti da su na salonitanskoj glavi ta dva pramena nešto duža nego na rietskoj. Posebno je važna kosa na tjemenu koja je očito bila dosta rijetka, te raspored pramenova na čelu. Na obje se glave zapažaju po sredini čela dva uska pramena koja se spiralno kovrčaju (najprije prema vani, pa prema unutra) simetrično u odnosu jedan prema drugom, a zatim padaju do sredine čela. Na sredini čela su dvije bore koje teku horizontalno. Njihov oblik i tok su gotovo identični. Zanimljivo je da replika ovog tipa iz Londona nema bore na čelu, a nedostaju joj i drugi znaci ozbiljnosti i zamišljenosti koja obuzima Rieti tip portreta.³⁾ Do dva središnja zapažaju se dva druga nešto šira pramena koja su pri vrhu zavijena. Na slijepoočnicama su dva duboka zaliska. Gore navedene podudarnosti u kosi su neobično važne jer jasno pokazuju da je salonitanski majstor svoj neuspjeli primjerak radio na temelju modela koji je derivirao od Rieti tipa Euripidova portreta. Ni jedan drugi poznati tip grčkog filozofa, pjesnika ili govornika nema na takav način modelirani raspored pramenova na čelu. Općenite sličnosti zapažaju se i u strukturi glave, posebice u usporedbi sa snažnim jagodičnim kostima preko kojih defilira pripijena staračka koža, te u pogledu pojačanja kostiju iznad hrpta obrva prema slijepoočnicama. Što se tiče nosa, kao vrlo karakterističnog detalja fizionomije, teško je nešto određenije govoriti s obzirom da je on na salonitanskom portretu otučen, ali ipak njegov korijen pokazuje da je bio dug i uzak s nešto proširenim nozdrvama. Nos podsjeća, međutim, više na dugi, uski i grbavi drugi tip Euripidova portreta koji je dosta različit od Rieti tipa. Jedina ozbiljna razlika između salonitanskog i Rieti primjerka je u tome što prvi ima znatno veće i jače otvorene oči koje imaju blagi i dobrohotni, nadahnuti izraz. Taj izraz je modificiran u odnosu na onaj Rieti tipa koji je izvrsno odgovarao predodžbi o Euripidu kao tmurnom čovjeku, ženomrscu koji se uopće nije znao smijati. Zbog toga je pjesnik bio predmet poruge komičkih pisaca. Aristofan ga, na primjer, kudi i ismijava kao romantičkog, suviše realističkog, strogog i nemoralnog čovjeka, pa i nečitkog pisca.⁵⁾ S njegovim izgledom, kao i tonom tragedijâ čini se da je u skladu i njegov neslavni kraj u Makedoniji kod kralja Arhelaja, gdje je 406. godine umro kao prognanik, daleko od voljene Atene kojoj je posvetio nezaboravne stihove u nekim tragedijama.⁶⁾ Potpuno priznanje dobio je pjesnik tek nakon smrti negdje između 340. i 330. kad mu statuu podiže Likurg u Dionizijevom teatru zajedno s drugim velikanima kazališta Eshilom i Sofoklom.⁷⁾ Većina autora smatra da je upravo Rieti tip portreta kopija Likurgove statue i da je dosta blizak stvarnom Euripidovom izgledu.⁸⁾ Ipak, meni se čini da je autor statue u Dionizijevom teatru radeći sedamdesetak godina nakon smrti tragika, ipak morao dati maha svojoj mašti i izraditi mu portret na temelju svoje vizije ličnosti usprkos sigurno još uvijek živoj uspomeni i pisanoj tradiciji. Kad je takav postupak (rekonstruirani portret) u pitanju, tada je posve sigurno da je problematično koliko je taj lik zaista odgovarao fizionomiji modela. To, međutim, za Grke toga doba nije bilo toliko važno, s obzirom da je samo trebalo da lik odgovara općoj duhovnoj predodžbi portretirane ličnosti, a to je, nema dvojbe, ovaj tip zaista i postigao. O popularnosti Euripida u IV st. prije n. e. govori, osim Rieti tipa, još jedan drugi portret koji je identificiran

na temelju legende na Farnese hermi u Arheološkom muzeju u Napulju.⁹⁾ Za Rieti tip (identificiran uz pomoć stihova iz Aleksandra) nije moguće kazati koji ga je majstor radio. Očito je da je to morao biti neki vrsni kipar, sposoban da uočava bitne karakterne osobine portretirane ličnosti, uz dovoljno vlastite mašte. Naprotiv, Farnese tip je očito stilski vrlo blizak portretu Aristotela koji je Aleksandar Veliki postavio u čast svog velikog učitelja. Neki autori su ovaj tip skloni pripisati Lipizu, osobito s obzirom na činjenicu što je ovaj najkrupniji likovni stvaralac IV st. bio dvorski kipar Aleksandra Velikog, pa mu je ovaj mogao lako povjeriti taj zadatak.¹⁰⁾ Drugi se pak autori protive toj atribuciji s motivacijom da umjetnik kakav je bio Lizip ne bi načinio tako suhu kreaciju.¹¹⁾ U svakom slučaju bez obzira na majstora nema sumnje da su u IV st. prije n. e. bila izrađena dva tipa Euripidova portreta kojih su replike bile proširene po rimskom svijetu. Fizionomske karakteristike spomenutih tipova portreta ipak su različite, iako pokazuju stanovite srodnosti. To pokazuje da između ta dva arhetipa potreta postoji neka uzajamna veza. Čini mi se da taj međusobni odnos pokazuje da bi Farnese tip mogao biti studija Rieti portreta, ali načinjenog starijim za približno desetak godina. Očito je, naime, da Rieti tip prikazuje mlađu osobu.

Kad je nastala salonitanska kopija? To je, naravno, teško kazati zbog navedene nedovršenosti skulpture. Mišljenja sam da se ona mora staviti u doba kad salonitanske radionice vrlo mnogo modeliraju likove grčkih filozofa, literata, političara i vojskovođa. Ti su likovi često bili ukras javnih i privatnih ambijenata (loža u salonitanskom amfiteatru,¹²⁾ Porta Caesarea¹³⁾ itd.). Vrijeme kad je ta moda osobito u toku je čini se II st. n. e. Takvih se portreta očuvao razmjerno veliki broj i najviše njih je bilo izrađeno u salonitanskim radionicama. Tim portretima bi valjalo posvetiti posebnu pažnju. Istina je, doduše, da mnoge među njima nije lako identificirati i pripisati određenim osobama, ali njihova je važnost svakako vrlo velika. Nisam sklon pretpostavci koja se katkada čuje da su to uglavnom opći likovi koji se ne odnose na konkretne osobe. Naprotiv, jasne fizionomske karakteristike koje odlikuju svaki takav salonitanski portret posebno su nesumnjiva potvrda da se doista radi o pojedinim povijesnim ličnostima. Toj tvrdnji u prilog idu i likovi već do sada identificiranih osoba među baštinom salonitanskih portreta kao što su glave telamona s portretom Aleksandra Velikog i nekog ptolomejskog princa,¹⁴⁾ te glava koja pripada tipu portreta koji se prema nekim autorima pripisuje Eshilu.¹⁵⁾ To sve ukazuje da je u Salonu postojala određena kulturna klima u kojoj se rađala potreba za prikazivanjem velikih ličnosti, osobito velikana duha iz prošlosti. Tu potrebu nisu mogli saturirati portreti importirani iz većih centara, nego je postojala nužda da se i lokalni ateljei posvete tom zadatku. Stoga su ovi domaći portreti svjedočanstvo kulture ovog dalmatinskog grada.

Zanimljivo je da ovo nije jedini lik Euripida u Dalmaciji. Već sam pred nekoliko godina ukazao na malu, tek 3 centimetra visoku bistu od pozlaćene bronce pronađenu u okolici Drniša koja se čuva u zagrebačkom Arheološkom muzeju.¹⁶⁾ Ovaj primjerak pripada, međutim, drugom, Farnese tipu Euripidova portreta.

Nedavno sam među portretima na gemama u Arheološkom muzeju u Splitu pronašao još jedan Euripidov lik (inv. br. I 830).¹⁷⁾ Radi se o intagliu na karneolu pronađenom u Saloni. Ovaj portret je vrlo lako prepoznatljiv i on također pripada Farnese tipu. Prikazan je pjesnik u profilu nalijevo. Duga kosa koja prekriva uši i ravno pada sa strana te proćelava glava na tjemenu, mršavo lice sa širokom bradom, dugi grbavi nos nesumnjivo otkrivaju kome treba pripisati ovaj profil. Euripid je, dakle, bio vrlo popularan i u privatnoj sferi, što pokazuju dvije posljednje spomenute glave. I pojedinci su željeli imati među svojim stvarima pjesnikov lik. Tu popularnost on očito treba zahvaliti tragedijama koje su još uvijek bile popularne i nekoliko stoljeća nakon nastanka. Ovdje se, naravno, postavlja pitanje da li su Euripidove tragedije bile izvođene u salonitanskom teatru. Na to je pitanje teško odgovoriti, jer za pouzdani odgovor nema nikakvih indicija. Činjenica da u Saloni postoji teatar već od I st. n. e. ukazuje da se nekakva teatarska produkcija tu morala odvijati. Međutim, kakav je bio sastav programa, teško je nagađati. Omiljenost Euripidovih portreta u Dalmaciji je sigurno indicija u prilog stanovite kulturne klime koja je mogla poticati i ozbiljnu teatarsku djelatnost, ali pak treba naglasiti da modeli na temelju kojih rade radionice skulpture i portreta stižu i mimo prilika u jednom kulturnom ambijentu i da lokalna situacija ne mora imati neki posebni utjecaj na multipliciranje replika nekih ličnosti. Modu stvaraju i sami ateljeji i propagiraju svoje motive. Nesumnjivo je ipak da su stanovnici Salone, korisnici takvih portreta, morali znati o kome se radi i vrlo vjerojatno poznavati Euripidov opus. Na omiljenost Euripidovih motiva ukazuju i mitološke teme koje se pojavljuju na nekim tipovima nadgrobnih spomenika. U tom pogledu najdirektnije svjedočanstvo su sarkofazi s prikazom mita o Hipolitu i Fedri koji se javljaju na antičkim sarkofazima (u Dalmaciji ih ima nekoliko fragmenata)¹⁸⁾ i na jednom kasnom tipu sarkofaga gradskorimske produkcije (poznati primjerak pronađen na Manastirinama),¹⁹⁾ a možda i neki drugi s temama o Heraklu,²⁰⁾ ali ovi nisu pouzdano proizašli iz Euripidove literarne baštine. S obzirom da su ovi sarkofazi import, to oni nisu posljedica repertoara kazališta u Saloni, ali svejedno činjenica da su upravo oni kupljeni, ukazuje da su te teme poznate i razumljive Salonitancima.

Na temelju svega iznesenoga proizlazi da su antička tragedija, osobito Euripid, bili prisutni u Dalmaciji, a vrlo je vjerojatno da su i njegovi stihovi bili izgovarani na javnoj sceni u Saloni.

BILJEŠKE

- 1) Istraživanja tog trakta zidina vodio je B. Gabričević, a pomagao mu je pisac ovih redaka.
- 2) O tom tipu portreta vidi: L. Laurenzi, *Ritratti Greci*, Firenca 1941, str. 100, Tab. XI, 33; K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, Basel 1943, str. 88, sl. na str. 89, 3. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (Rev. ed.), New York 1967, str. 60, sl. 185, 186.
- 3) Prema M. Bieber sačuvalo se 5 replika toga tipa, a najbolji su primjerci iz Rietija i Londona (usp. M. Bieber, o. c. sl. 185 i 186).

- 4) To je tip Farnese (na bisti je legenda Euripides). Nalazi se u napuljskom Arheološkom muzeju, a nekoć je pripadao čuvenoj kolkciji rimske obitelji Farnese. O tom tipu vidi: L. Laurenzi, o. c., str. 108, Tab. XVII, 45; K. Schefold, o. c., str. 94, sl. na str. 95, 99, 1, 163, 1.
- 5) Aristofan se ruga Euripidu u Žabama i Ženskoj skupštini u Tesmoforiju. U tim se komedijama pjesnik pojavljuje kao jedno od lica.
- 6) Stihovi o Ateni nalaze se u Heraklidima i Feničankama.
- 7) Plutarh, *Moralia* X, 841, *Vitae decem oratorum* (Likurg 10).
- 8) Usp. bilj. 3 i 4.
- 9) Usp. bilj. 4.
- 10) K. Schefold, o. c. str. 94.
- 11) M. Bieber, o. c. str. 62 misli da Aristotelov lik nije radio Lizip, nego majstor baš Likurgovih statua u Ateni (prema tome i original koji reproducira Euripida Rieti tipa). S obzirom da se Euripid Farnese pripisuje Lizipu na temelju sličnosti s Aristotelom, to autorica očito misli da veliki majstor stoga nije radio ni prvog, iako to nije decidirano kazala.
- 12) Usp. E. Dyggve, *Recherches à Salone II*. Copenhagen 1933, str. 68 i sl. 31, 32. Salonitanski se amfiteatar datira u kasno antoninsko doba.
- 13) U to sam doba datirao jednu adaptaciju tzv. Porta Caesarea. Usp. N. Cambi, Dvije antičke glave telamona iz Salone. *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar. Razdio društvenih znanosti* (7), god. 16. Zadar 1976/77, str. 191 i d.
- 14) N. Cambi, Dvije antičke glave..., str. 183 i d, Tab. I—VI.
- 15) O ovoj glavi usp. N. Cambi, Glava Eshila u Arheološkom muzeju u Splitu. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti* (8), god. 18, Zadar 1978/79, 127 i d i N. Cambi, *Portreti grčkih tragika i scene iz grčkih tragedija u antičkoj umjetnosti Dalmacije. Antički teatri na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981, str. 132 i d, sl 1.
- 16) N. Cambi, *Portreti grčkih tragika...*, str. 135, sl. 3.
- 17) Gema će biti objavljena u monografiji o antičkom portretu u SR Hrvatskoj (N. Cambi, *Antički portret na tlu SR Hrvatske*, u tisku).
- 18) N. Cambi, *Portreti grčkih tragika...*, str. 138, sl. 10—12.
- 19) N. Cambi, *Portreti grčkih tragika...*, str. 136 i d, sl. 7—9.
- 20) N. Cambi, *Portreti grčkih tragika...*, str. 135, sl. 14.